

UOT: 338.43; 332.146

SUBTROPİK BİTKİÇİLİK MƏHSULLARI İSTEHSALININ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Nuridə Əliş qızı Qasımova

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı

e-mail: nurida.qasimova1971@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda subtropik bitkiçiliyin müasir vəziyyəti təhlili olunur, bu sahədə baş verən irəliləyişlər qeyd olunur. Eyni zamanda subtropik bitkilərin əsas növlərinin istehsalının və ixracının daha da genişləndirilməsi məsələlərinin həllində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə yaranan imkanlar dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə intensiv bağların genişləndirilməsinin, məhsuldarlığın daha da yüksəldilməsinə yol açan becərmə texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti göstərilir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, subtropik bitkiçilik, innovativ texnologiyalar, intensiv bağçılıq.

Giriş

İqlim şəraitinə görə Azərbaycanda subtropik bitkilərin becərilməsinə geniş imkanlar var. Bu sahənin məhsulları ölkə daxilində istehlak olunmaqla bərabər xarici bazarlara da ixrac olunur.

Bitkiçilik sahəsinin bir qolu kimi subtropik meyvəçilik Azərbaycanın müxtəlif təbii-iqtisadi zonalarında inkişaf etmişdir. Sitrus meyvələri Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda, zeytun, əncir Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda, nar, xurma əsasən Mərkəzi Aran, Mil-Muğan və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında, qərzəklilər isə Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, qismən də Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında istehsal olunur.

Aqrar sahədə, o cümlədən bitkiçilik sektorunda innovativ inkişaf məhsul istehsalının səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmağa, ixracın genişlənməsinə kömək edir.

Subtropik bitkiçilikdə yeniliklərin qəbulu və tətbiqi keyfiyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsinin vacib şərtidir. Məhz bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişafında əsas istiqamətlərdən biri istehsalın davamlı olaraq artırılmasına imkan verən innovativ texnologiyaların tətbiqidir.

Məqalədə subtropik bitkiçiliyin müasir vəziyyətinin təhlili və onun innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf imkanlarının araşdırılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Subtropik bitkiçiliyin inkişafının mövcud vəziyyəti

Subtropik bitkilər 3 əsas yarımqrupa bölünür:

- Sitrus bitkiləri: (portağal, naringi, limon, qreypfrut)
- Müxtəlif meyvələr: (zeytun, əncir, nar, xurma, innab, feyxoa, muşmula)
- Qərzəkli bitkilər: (fındıq, badam, qoz, şabalıd)

Bundan əlavə, çay plantasiyaları və çəltik bitkisi də subtropik bitkilərə aid edilir.

Azərbaycanda mövcud təbii-iqlim şəraiti subtropik bitkiçilik məhsullarının demək olar ki, böyük bir hissəsinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Subtropik bitkiçilik məhsullarına daxili tələbatın yüksək olması və eyni zamanda bu məhsulların ixracıya uyumlu olması sahənin inkişafını şərtləndirir. Məhz bu baxımdan Azərbaycanda sitrus meyvəçiliyinin və çayçılığın inkişafına dair dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş proqramlarda qarşıya qoyulan əsas məqsəd ölkədə müvafiq məhsullara olan tələbatın daha dolğun ödənilməsi, istehsal edilmiş məhsulların ixracının artırılması, kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin və maddi rifahının yüksəldilməsi üçün subtropik bitkiçiliyin inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir [1; 2].

Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli Sərəncamı sitrus meyvəçiliyinin inkişafına təkan verməklə bu sahələrin inkişafına stimulyar yaratmışdır. Son illərdə sahəyə investisiya qoyuluşu artmış və subtropik bitkiçilik növləri üzrə çoxillik əkmələrin sahəsi genişlənməmişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 2020-ci ilə olan məlumatına görə, intensiv və superintensiv bağlar ümumi bağların 14 faizini təşkil edib. İntensiv bağlar əsasən tumlu (alma) və çəyirdəkli (şaftalı, gilə) meyvə bağlarıdır. Subtropik bitkiçilik üzrə əkmələrin dinamikası isə *Cədvəl 1*-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Subtropik bitkiçilik üzrə əkmələrin dinamikası (min ha)

	2016	2017	2018	2019	2020	2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %-lə
Nar	22.5	22.6	22.6	22.9	22.7	100.8
Xurma	11.3	11.6	12.0	12.3	12.7	112.4
Əncir	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	0
Zeytun	3.8	3.3	3.9	5.8	6.4	168.4
Naringi	1.8	2.2	2.7	2.8	2.8	155.5
Portağal	0.3	0.4	0.5	0.5	0.6	2 dəfə
Limon	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	120.0
Feyxoə	1.1	1.3	1.5	1.5	1.5	136.4
Kivi	0.1	0.1	0.14	0.2	0.2	2 dəfə
Fındıq	55.3	67.6	75.0	79.5	79.6	143.9
Qoz	3.6	4.4	5.1	5.6	5.9	163.9
Şabalıd	0.4	0.4	0.3	0.3	0.3	75.0
Çay	1.0	1.1	1.1	1.1	1.1	110.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> (Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və baliqçılıq)

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, Azərbaycanda subtropik bitkilər arasında əkin sahəsinə görə ən yüksək yeri fındıq, nar, xurma və zeytun bağları tutur və bu bitkilər üzrə əkin sahələri artan trendə malikdir. Onu da qeyd edək son illərdə bir çox bağların salınmasında intensiv bağçılığa üstünlük verilmişdir, lakin bu bağlarda rayonlaşmaya az diqqət yetirildiyindən bəzi bağlar sıradan tez çıxır və ya məhsuldarlığı aşağı düşür. Subtropik bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası *Cədvəl 2*-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Subtropik bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası (min ton)

	2016	2017	2018	2019	2020	2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən, %-lə
Nar	145.1	156.8	155.1	181.0	182.1	125.5
Xurma	142.9	147.2	160.1	177.1	185.2	129.6
Əncir	8.8	9.3	11.2	12.1	12.3	139.8
Zeytun	1.6	1.7	1.1	1.1	1.0	62.5
Naringi	39.1	35.2	37.0	38.5	39.9	102.0
Portağal	3.0	3.0	3.1	3.5	3.9	130.0
Limon	4.6	4.6	4.6	4.8	4.9	106.5
Feyxoə	9.6	9.2	9.8	11.1	11.7	121.8
Kivi	0.2	0.2	2.1	2.2	2.8	14 dəfə
Fındıq	34.3	45.5	52.1	53.8	49.5	144.3
Qoz	9.4	9.8	11.7	11.6	12.6	134.0
Şabalıd	0.8	0.6	0.6	0.6	0.6	75.0
Yaşıl çay	1.0	0.8	0.9	0.9	0.9	90.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> (Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq)

Statistik məlumatlara görə, müqayisə olunan illərdə yaşıl çay və şabalıd istisna olmaqla digər məhsullar üzrə istehsal artmışdır. Bu, əsasən bağ sahələrinin genişlənməsi, məhsuldar sortlardan istifadə olunaraq bağçılığın inkişaf etdirilməsi və yeni salınmış bağların tədricən barverən yaşa keçməsi ilə əlaqədardır. Məhsul istehsalının artımı həm daxili tələbatın ödənilməsinə, həm də ixrac həcmində artmasına imkan verir. Subtropik bitkiçilik məhsulu istehsalında əsas yeri xurma və nar məhsulu tutur. 2020-ci ilin statistik məlumatına görə, istehsal olunan nar məhsulunun (182.2 min ton) 20.4 min tonu (11.2%) ərzaq məhsulu istehsalı üçün emal olunmuş, 139.5 min tonu (76.6%) emal edilmədən istehlak olunmuş, 19.5 min tonu (10.7%) isə ixrac olunmuşdur. Xurma məhsulunun isə 125.8 min tonu (67.9%) təzə halda, 14 tonu qurudulmuş halda ixrac olunmuşdur. Bu məhsulların əsas ixrac olunduğu ölkə Rusiya Federasiyası olmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının 90%-i Rusiya bazarının payına düşür. Hazırda dünyada baş verən proseslər və Rusiyaya tətbiq olunan sanksiyalar ixrac bazarı ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır.

Aparılan araşdırmalarımız və idxal-ixrac əməliyyatlarını özündə əks etdirən statistik məlumatların təhlili göstərir ki, subtropik bitkilərin emalından alınan (nar məhsulları) məhsulların ixracı nisbətən aşağı səviyyədədir və bu da sahənin inkişafının sürətləndirilməsi baxımından əlverişli deyildir.

İqtisadçı alim E.A. Quliyev də öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, meyvə-tərəvəz konservləri, həmçinin meyvə şirələri, təbii üzüm şərabları ixracında olan potensialdan olduqca aşağı səviyyədə istifadə olunur. Qeyd edilənlər bu məhsullar və digər qida məhsullarının ixracı sahəsində sistemli tədbirlərin görülməsi, məqsədli layihələrin hazırlanması, xarici fəaliyyətin daha səmərəli tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurətinin aktual olduğunu göstərmişdir [4. Səh. 385].

Subtropik bitkiçilik sahəsinin inkişaf etməsində istehsal olunan məhsulların həm təzə halda, həm də emal edilmiş halda (nar, xurma, sitrus meyvələri və zeytun) ixracının artırılmasının və ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Subtropik bitkiçiliyin inkişafında innovativ texnologiyaların tətbiqi

Əhalinin ərzaq məhsullarına və sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsi innovativ texnologiyaların bitkiçilik kimi kifayət qədər mühafizəkar sahədə də fəal şəkildə tətbiq olunmasını şərtləndirir. Son 10-20 ildə yeni üsul və yanaşmalar əldə edilən məhsulların həcmi artırmaqla yanaşı, keyfiyyətinin də yüksəlməsinə səbəb olur.

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün tətbiqi texnoloji tədqiqatlar aşağıdakı əsas istiqamətlərdə (sahələrdə) inkişaf edir:

- kənd təsərrüfatı, meliorasiya, su və meşə təsərrüfatı;
- bitkiçilik və bitki mühafizəsi;
- zootexnika və baytarlıq;
- istehsalın mexanikləşdirilməsi, elektriklişdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının və eləcə də subtropik bitkiçiliyin innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi kəndin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Buna aşağıdakılar daxil ola bilər:

- sağlamlığın və sosial rifahın təmin edilməsi;
- təmiz içməli su ilə təminat;
- əlverişli və davamlı enerji, tam məşğulluq, davamlı inkişaf və davamlı iqtisadi artım;
- dayanıqlı sənayələr, sürətləndirilmiş innovasiya və davamlı infrastruktur;
- ədalətli, təhlükəsiz və davamlı yaşayış evləri ilə təminat;
- davamlı istehlak və istehsal nümunələri;
- iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma.

Qeyd edilən bu amillər iqtisadi rayonlarda mövcud olan yerüstü təbii-iqtisadi resursların davamlı idarə olunmasını və dayanıqlı inkişafının həyata keçirilməsinin gücləndirilməsini şərtləndirir. Belə ki, subtropik bitkilər digər bitkilərdən fərqlidir və xüsusi sənaye əhəmiyyətli istehsal xüsusiyyətlərinə malikdir. Məsələn, istehlak vərdisləri bazar tələbinə təsir edir. Subtropik bitki məhsullarının istehlak tələbi yüksək olmaqla bərabər qiymət və kəmiyyət baxımından reaksiyası kifayət qədər həssasdır. Məhsulun standartlaşdırılması, saxlanması və daşınması ilə yanaşı bəzi məhsullar saxlanmağa çox da davamlı deyil (xurma, əncir, naringi, feyxoa) və nəqliyyat xərcləri nisbətən yüksəkdir.

Son illərdə subtropik bitkiçiliyin (sitrus meyvələri, nar, xurma, zeytun, çay, fındıq, qoz, şabalıd və s.) kənd təsərrüfatında əhəmiyyəti gündən-günə artır. Çünki hazırda ixrac olunan bəzi tərəvəz məhsullarından (pomidor, xiyar) başqa beynəlxalq bazarın tələbatını ödədiyi müddətə subtropik bitkilərin becərilməsinin daha da genişlənməsi xarici bazarda ölkənin aqrar sahəsinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin daha çox göstəricisi kimi özünü xarakterizə edir. Məsələn, fındıq və nar məhsulu həm təzə halda, həm də emal məhsulu kimi dünya bazarında yüksək qiymətlə istehlak olunan məhsuldur.

Subtropik meyvəçiliyin və çayçılığın iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri istehsalının intensivləşdirilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə ağacların və kolların boyuna və çətirinə xüsusi forma verməklə hər hektarda 200-300 əvəzinə 600-800 ağac, yaxud kol yetişdirilməsi və hər bitkidən normal bar almasına imkan yaradılması yüksək məhsul toplanmasını təmin edə bilər.

Subtropik bitkiçilik sahəsinin innovativ texnologiyalarının mühüm hissəsi yüksək məhsuldar meyvə tinglərinin tətbiqi, tinglərə və ya meyvə ağaclarına qulluq sisteminin və onların istehsalının əlavə məhsuldarlığını təmin edən intensiv texnologiyaların inkişafı üzrə ixtisaslaşmışdır. Son illərdə Azərbaycanda intensiv və superintensiv bağçılığın inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. İntensiv və superintensiv bağçılığın inkişafı əsasən alma, gilə, nektarin, şaftalı və üzüm bitkisi sahələrini əhatə edir. Subtropik bitkiçilik sahəsi isə ənənəvi üsullarla genişlənməkdədir.

İntensiv bağçılığın inkişafı dövlət tərəfindən stimullaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”na uyğun olaraq Aqrar Subsidiya Şurası 2020-ci il üzrə bitkiçilik sahəsində regionlara görə əkin, məhsul və toxum əmsalları, ting kvotaları və ehtiyacların müəyyən edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.

Alma, armud, gilə, gavalı, şaftalı, ərik, alça və badam bitkiləri üzrə 1 hektara minimum 650 ədəd vegetativ calaqaqaltı tingi, xurma və nar bitkiləri üzrə 450 ədəd, limon, portağal, naringi və feyxoa bitkiləri üzrə 650 ədəd, fındıq bitkisi üzrə 330 ədəd, əzgil, zoğal, iydə, əncir, qoz, zeytun və digər bitkilər üzrə 330 ədəd tingin əkildiyi bağlara subsidiyalar verilmişdir [11].

İqtisad elmləri doktoru A.H. Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, əvvəlki dövrlərdə bir tərəfdən innovasiyaların maliyyə təminatının zəifliyi, digər tərəfdən kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişafının onillərlə davam edən tarixi ilə bağlı sahənin innovasiyalara həssaslığı yüksək olmamışdır. Açıq iqtisadiyyat şəraitində rəqabət qabiliyyəti kənd təsərrüfatında həyati əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, innovasiyalara müsbət münasibət aqrar sahədə və sahələrarası əlaqələrdə dəstəklənməlidir [3. Səh. 363].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq innovativ inkişafın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sayəsində davamlı olaraq elmi tədqiqatların aparılmasının iqtisadi rayonlarda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün əsas olan innovasiya və elmi yeniliklərin stimullaşdırılmasının mühüm vasitəsi olduğunu deyə bilərik. Yalnız elmi tədqiqatların köməyi ilə qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün yeni həllər hazırlamaq mümkündür.

Bütün bu qeyd edilən məsələlərin öz həllini tapması kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bərabər kəndin inkişafının təmin edilməsinə də imkan verir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, əvvəlki dövrlərdə respublikamızın subtropik meyvə bağlarının genişlənməsi əsasən ənənəvi üsullarla həyata keçirilmişdir. Hazırda intensiv bağçılığın inkişaf etdirilməsini stimullaşdırmaq üçün dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ixrac əhəmiyyətli subtropik meyvələrdən portağal, naringi, limon, fındıq, zeytun və nar bağlarının salınmasına dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi verilir. Subtropik bitkiçiliyin iqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu sahənin intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi əsas hədəf olaraq müəyyən edilmişdir.

Qarşıdakı dövrlərdə bilavasitə subtropik bitkiçiliklə yanaşı bu sahənin məhsullarını emal edən sektorun da innovativ inkişafı üzrə strategiyanın hazırlanması məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 13 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”.
2. “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli Sərəncamı.
3. A.H. Vəliyev. “Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri”. - Bakı – “AVROPA” nəşriyyatı – 2019 – 386 s.
4. E.A. Quliyev. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri. Monoqrafiya. “Kooperasiya” nəşriyyatı, - Bakı – 2020 – 464 s.
5. Ə.Ə. Hacıyev. Aqrar-Sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı. “Təhsil” EİM, Bakı –2006, 334 s.
6. M.C. Hüseynov, V.T. Əmrahov, A.M. Qasimov, A.F. Həsənov, N.A. Nərimanov. Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası (Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun misalında). – Elmin İnkişafı Fondu – Bakı – 2016 – 168 s.
7. Бунин М. Инновационные технологии в сельском хозяйстве России // Экономика сельского хозяйства России. 2004. № 7. С. 7 2.
8. Ильина А. Эффективность использования инвестиций в сельском хозяйстве региона. <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/3555.pdf>.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_aqroiqlim_rayonla%C5%9Fd%C4%B1r%C4%B1lma
10. <https://www.stat.gov.az/>
11. <https://aqroskop.az/article/az/133>

N.A. Gasimova

Ph.D. student of Azerbaijan University of Cooperation

**Directions for expanding the production of subtropical crop production
based on innovative technologies**

Abstract

The article analyzes the current state of subtropical plant growing in Azerbaijan and notes the progress in this area. At the same time, opportunities arising from the application of innovative technologies in solving the issues of further expansion of the production and export of the main types of subtropical plants are evaluated. In this direction, the importance of the expansion of intensive gardens and the use of cultivation technologies leading to further increase of productivity is shown.

Keywords: *agriculture, subtropical crop production, innovative technologies, efficiency, intensive gardening, production.*

Н.А. Гасимова

Диссертант Азербайджанского университета кооперации

Направления расширения производства продукции субтропической растениеводства на основе инновационных технологий

Резюме

В статье анализируется современное состояние субтропического садоводства в Азербайджане и упоминаются успехи, достигнутые в этой области. При этом оцениваются возможности, возникающие в результате применения инновационных технологий в решении вопросов дальнейшего расширения производства и экспорта основных видов субтропических растений. В этом направлении показано значение расширения интенсивных садов, применения технологий возделывания, ведущих к дальнейшему повышению урожайности.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, субтропическое растениеводство, инновационные технологии, эффективность, интенсивное садоводство, производство.*